

MEGEMLÉKEZÉS

KELEMEN ELEMÉR EMLÉKEZETE

Donáth Péter

Kelemen Elemér (1937–2022)

(Forrás: A fotót készítette: Inczédi Zoltán, Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító-és Óvóképző Kar.)

Pótolhatatlan veszteség érte a magyar művelődés- és neveléstörténet művelőit. Életének 86. évében elhunyt kiemelkedő személyiségünk, az MTA Neveléstörténeti Albizottságának tiszteletbeli elnöke, az OPKM s az ELTE TÓK egykori főigazgatója, professor emeritusa, pedagógiai folyóiratok sorának szerkesztője, szerkesztőbizottsági tagja (*Pedagógiai Szemle, Tanító, Iskolai Szemle, Neveléstörténeti Tájékoztató, Magyar Pedagógia, Pedagógusképzés, Könyv és Nevelés, Polymatheia*).

Közel fél évszázados – ahogy maga vallotta – „pedagógus pályája” során a magyar oktatás- és nevelésügy szinte minden szintjét közelről megismerte. 1959-ben az ELTE BTK-n magyar-történelem szakon szerzett tanári diplomáját 1964-ig a dombóvári gimnázium tanáraként, ezt követően 1969-ig a kaposvári Tanítóképző Intézet könyvtárosaként, majd 1983-ig a Somogy Megyei Továbbképzési Kabinet (Pedagógiai Intézet)

igazgatójaként kamatoztatta. Utóbbi posztján és tanítónő/tanfelügyelő felesége révén semmivel sem pótolható tapasztalatokat szerzett az alapfokú oktatásról is.¹ 1983–1984-ben, majd 1990–1995-ig az OPKM munkatársa, főigazgató-helyettese, főigazgatója volt, ahol közelről megismerte a magyar művelődés és neveléstörténet forrásainak egyedülálló kincses táráját. E tájékozottságát értékes, időtálló tudományos munkássága és közéleti tevékenysége során hasznosította.

Az oktatáspolitikai, oktatásirányítási, -szabályozás iránti érdeklődése vezethette őt a Művelődési Minisztériumba, ahol 1984–1989-ig főosztályvezető, majd 1989–1990-ben miniszterhelyettes volt. Személyiségéről sokat elárul, hogy e magas pozíciói ellenére „pályája csúcsának” a „Budai Képző”, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, majd az egyetemi integrációt követően az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara főiskolai tanáraként s két cikluson át főigazgatójaként 1995–2002-ig folytatott munkáját tekintette.² Onnan kérte nyugdíjazását 2006-ban, ám a kutatástól és oktatástól nem vált meg: haláláig tanított a Wesley János Lelkészépző Főiskolán, s még 2022-ben is két írása jelent meg országos folyóiratban/hetilapban.³

A budai képzőben jelen sorok írójának (negyedszázadon át az ottani Társadalomtudományi Tanszék vezetőjének) közvetlen felettese volt. Nagy szerencsémnek tartom, hogy együtt dolgozhattam vele. Ő igazán széles látókörű, inspiráló, a tanszéki autonómiát tiszteletben tartó, s munkatársai pályáját ösztönző főnök volt. Maga nem habilitált, egyetemi tanári kinevezésre sem aspirált, mindazonáltal jó szívvel támogatott abban, hogy – a budai képzőben elsőként – megtegyem e lépéseket. Feltételezésem szerint ebben szerepe lehetett annak, hogy teljesítménye alapján érezhette: külsődleges igazolások és címek nélkül is joggal megilleti őt az a szakmai-tudományos elismerés, amely haláláig övezte őt.

Utólag is hálásan köszönöm ezt a vezetőim részéről sem addig, sem azután nem tapasztalt nagyvonalúságot s azt az igazán kollegiális légkört, melyben akkoriban (is) együttműködhattünk. Kelemen Elemér ugyanis kiváló kapcsolatteremtő, a legkülönbözőbb habitusú, érdeklődésű, értékrendű munkatársaival is barátságos légkörben együttműködni képes vezető volt különböző állásaiban és társadalmi megbízatásai során. Utóbbiak közül a *Polymatheia* olvasói számára az MTA Neveléstörténeti Albizottságában több cikluson át betöltött elnöki tisztsége s a mai művelődés- és neveléstörténészek tudományos előrejutásának ösztönzésében/ minősítésében játszott szerepe bírhat jelentőséggel.

A ma tudományos fokozattal, tudományos közéleti funkcióval ren-

¹ Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrában*. Iskolakultúra, Pécs. 7–9.

² Uo. 9.

³ *A Magyar Tudományban és a HVG online-on*. (Lásd alább.)

delkező neveléstörténészek jelentős része bizonyára hálásan emlékezik mindig jóindulatú, empatikus, ugyanakkor tárgyyszerű és elvszerű véleményformálására. Vélhetően magyar szakos tanári diplomájának és tanári gyakorlatának is köszönhető volt Kelemen tanár úr élőszóban és írásban is élvezetes, a legkevésbé sem modoros, fellengzős stílusa, azon képessége, hogy árnyalt, tartalmában mélyenszántó gondolatait egyszerűen a nagyközönség számára is érthetően tudta prezentálni. Valamennyi könyvét olvastam, kettőt közülük ismertettem/recenzáltam. A „Filozófia – művelődés – történet” c. tudományos közleménysorozat egykori szerkesztőjeként 4-5 írását szerkesztettem is. Így tapasztalhattam: szinte nyomdakész anyagokat adott ki a kezéből, melyekkel csak emelte az írásaival megtisztelt folyóiratok/kiadványok színvonalát.

Tudományos érdeklődése – szintetikus látásmódja s hosszú és sokrétű szakmai pályafutása révén – rendkívül széleskörű volt: elsősorban (de nem kizárólagosan) a 19–21. századi magyar nevelés- és oktatástörténet jelentős állomásaival, folyamataival foglalkozott. Az MTA Neveléstörténeti Albizottsága 2023 januárjában emlékkonferenciát szervez Kelemen Elemér munkásságát elemezve, tevékenységére emlékezve. Az előkészületek fényében, a hosszabb felkészülési idő és a kollektív bölcsesség eredményeként várható, hogy ott tudományos eredményei sokoldalú és árnyalt megvilágításba kerülnek.

Váratlan halála és a *Polymatheia* következő száma megjelentetésének sürgető dátuma miatt rendelkezésemre álló néhány nap, valamint szűkszerűen korlátozott ismereteim erre nem nyújtanak lehetőséget. Így a professzor urat leginkább foglalkoztató témák felsorolására szorítkozhatok csak, s egy – véleményem szerint – Kelemen tanár urat jellemző, szemléletét plasztikusan reprezentáló munkájának elemzéséből leszűrt véleményemnek adhatok hangot. Tudományos munkássága korai szakaszában, a tudományos fokozatszerzés éveiben Somogy megye dualizmus és Tanácsköztársaság alatti népoktatása, néptanítói kerültek vizsgálódása központjába. Alapos levéltári kutatásokkal megalapozott, az 1970-es–80-as években napvilágot látott művei máig értékes támpontokkal szolgálhatnak a téma iránt érdeklődők számára.⁴

Budapestre kerülését követően kutatási horizontja kitágult. A korábban megyei esettanulmányaiból, monográfiájából is kiérezhető tágabb érdeklődése színvonalas, alapos forráselemzéseket, széles irodalmi tájékozottságot tükröző tanulmányok és könyvek formájában manifesztálódott. Az eötvösi művelődéspolitikai koncepció vissza-visszatérő elemzése

⁴ Kelemen Elemér (1970): *Somogy megye művelődésügye a Tanácsköztársaság idején*. (Somogyi Almanach, 14–15. sz.) Kaposvár; Kelemen Elemér (1982): *Néptanítók Somogyban a kiegyezés korában*. (Somogyi Almanach 34–55. sz.) Kaposvár; Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában, 1868–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

mellett⁵ – s annak fényében – vizsgálta az oktatáspolitikát napjainkig, különös figyelemmel az oktatási törvényhozás alakulására,⁶ a tantervek szemléletének változására,⁷ és a pedagógusszakma, különösen a tanítói professzió s vele a tanítóképzés és a tanítói szervezetek történetére.⁸

2002-ben jelentette meg a *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon* című tanulmánygyűjteményét, melyet 2003-ban a szokásos recenzióknál részletesebben, alaposabban ismerttettem, elemeztem a *Századokban*.⁹ Ebből idéznék most egy hosszabb részletet:

„[A] munka átfogó bemutatása helyett, azt szeretném érzékeltetni, hogy miért találtam – tartalmi és módszertani szempontból egyaránt – rendkívül figyelemreméltónak, tanulságosnak a hazai művelődés-történetírás kiemelkedő egyéniségének munkáját.

A hagyomány és korszerűség fogalmakat ajánlja figyelmünkbe Kelemen Elemér. Címválasztásával kulcsot kínál számunkra az ezeréves magyar iskola történetét, a hazai oktatási törvényhozás és tanügyigazgatás történetét, a polgári korszak oktatáspolitikai és tantervpolitikai hangsúlyváltozásait, a dualizmus kori népoktatás, valamint a mezőgazdasági szakoktatás sorsát, az óvodai nevelés társadalomtörténeti célkitűzéseit, s

⁵ Kelemen Elemér (2003): Eötvös gondolatai államról, egyházzal, iskoláról. *Világosság*, 44. évf. 3–4. sz. 63–70.; Kelemen Elemér (2019): Eötvös népoktatási törvénye. *Új Pedagógiai Szemle*, 5–6. sz. 5–21.

⁶ Kelemen Elemér – Setényi János (1994): *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. FPI, Budapest; Kelemen Elemér (2015): Reform vagy ellenreform? Az 1972-es oktatáspolitikai párhuzam. In: Donáth Péter (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet 2015*. (Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei, XXXVI.) Trezor, Budapest. 191–222.

⁷ Kelemen Elemér (2022): Az oktatáspolitikai hangsúlyváltozások tükröződése a dualista korszak tantervpolitikájában – Az elemi népiskola. *Új Pedagógiai Szemle*, 3–4. sz., online kiadás, 117–123. <https://upszonline.hu/index.php?article=720304012> (letöltés dátuma: 2022. 11. 06.)

⁸ Kelemen Elemér (é. n.): A magyar pedagógusmozgalmak és -szakszervezetek vázlatos története. In: *„Lázdad hát már az élet algyűrtje, a tanító...?” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete*. H. n., PSZ. 7–48.; Kelemen Elemér (1999): Gondolatok a tanítóképzés kettős évfordulóján. In: Donáth Péter – Hangay Zoltán (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet*. (Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei, XXVI.) Trezor, Budapest. 53–64.; Kelemen Elemér (2004): Két fejezet a hazai pedagógusmozgalmak és -szervezetek 20. századi történetéből. In: Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet 2004*. (Az ELTE Tanítóképző Főiskolai Kara Tudományos Közleményei, XXVI.) Trezor, Budapest. 55–66.; Kelemen Elemér (2004): A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben, 1917–1919. In: Bollókné Panyik Ilona (szerk.): *Gyermek – nevelés – pedagógusképzés*. Trezor, Budapest. 173–183.; Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrában*. Iskolakultúra, Pécs.; Kelemen Elemér (2012): A Budapesti Tanítóképző Főiskolától az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karáig. In: Donáth Péter (szerk.): *Sorsfordító mozzanatok a magyarországi kisgyermekkorai nevelőképzés, a Budapesti Tanítóképző Főiskola, az ELTE TÓK és épülete történetéből*. Trezor, Budapest. 70–118.

⁹ Donáth Péter (2003): Hagyomány és korszerűség. *Századok*, 137. évf. 3. sz. 749–751.

végül – de alighanem »elsősorban« – az 1990-es évek kelet-közép-európai oktatásügyi változásait bemutató tanulmányok »együtt-látására«, értelmezésére. A más és más alkalomból született, átfogó vagy speciális témának szentelt (különböző terjedelmű) írások [...] – egyebek közt – azt vizsgálják, hogy az adott történeti periódusban mennyire volt képes oktatásügyünk korszerűen válaszolni a magyar társadalmat, gazdaságot, államot ért kihívásokra. Hogyan sáfárkodott a megelőző századok örökségével, képes volt-e – annak megváltozott viszonyok között is előremutató, nemzeti közösségépítő elemeit hasznosítani – az európai trendet követve tovább építkezni, vagy inkább foglya maradt az időközben idejétműlttá vált intézményeknek, szokásoknak, szemléletnek? S az ilyen megtorpanások, késlekedések következtében – radikális geopolitikai, társadalmi változások hatására – miként történt, hogy a »holnapra megforgatjuk« jegyében átmenetileg eltékoztak kultúráközvetítési intézményrendszerünk, tradícióink értékes elemeit?

S egyáltalán: felmutatható-e a hazai oktatáspolitikai történetében olyan, a polgárosodás, a modernizáció, az európai felzárkózás szempontjából előremutató, progresszív és tovább építhető hagyomány, amely kiindulópontul és »zsinórmértékül« szolgálhat számunkra »a múltba és jövőbe tekintő jelen idejű« vizsgálódásainkhoz? A posztmodern elméletek jegyében – a Nagy Elbeszélés lehetetlenségére való hivatkozással – akár el is vethetnénk a releváns válasz lehetőségét, vagy éppen amellet érvelhetnénk, hogy kinek-kinek más és más lehet a »progresszív tradíció« – következőképp az ilyen »zsinórmérték« keresése eleve meddő vállalkozás. Hasonló a helyzet a szükségképpen értékelő mozzanatok sorát tartalmazó korszerűség fogalmával.

Csakhogy – az életét a közoktatás korszerűsítésének szentelő, praxisorientált oktatáspolitikus, a köz- és felsőoktatás szinte minden szintjét megjárta, ezért azt sokoldalúan, ám mindenkor egészként, szélesebb társadalmi összefüggésbe ágyazva, holisztikusan szemlélő művelődéstörténész – szerzőnk számára elfogadhatatlanok a »szkeptikus« megoldások. Kelemen Elemér a létező oktatási rendszer társadalmilag hasznos és hatékony továbbfejlesztésének (»pozitív voluntarista«) útját, eszközeit kutatja, s a navigare necesse est jegyében egyszerűen elkerülhetetlen a számára az előremutató, továbbfejleszthető hagyomány és tájékozódási pontul szolgáló korszerűség tételezése, felmutatása. S ha »archimedesi pontok« nem is szolgálhatnak jövőre orientált múltvizsgálata megingathatatlan sarokpontjaiul, talál olyan orientációs pontokat, melyek a polgárosodás újabb kísérleteivel próbálkozó és az európai centrum partjain stabilan lehorgonyozni próbáló »komp-ország« közoktatásának hajóját remélhetőleg megóvhatják az újabb kudarctól hajótöréstől.

Szerzőnk [...] propozíciója szerint: az európai iskoláztatás történetében dominánsnak bizonyult, honunkban is (hol a fősodor meghatáro-

zó elemeként, hol búvópataként) megtalálható hagyománytisztelő, toleráns, liberális, demokratikus, a neveléstudomány korszerű eredményei iránt fogékony oktatáspolitikai tradíció az, amely sajátos »zsinórmértékkel« szolgált az elmúlt másfél évszázadban hazánkban történtek értékeléséhez. Kelemen Elemér könyvével demonstrálja, hogy a 19. század uralkodó eszméin iskolázott Eötvös József elképzelései, Imre Sándor, Nagy László, Kiss Árpád törekvései, s mostanság »az oktatás európai dimenzióiról« megjelent hivatalos európai dokumentumok megfelelő szempontokkal szolgálnak egy ilyen, a releváns szakirodalom egészét átfogó, értelmező (a politikai szekértáborok aktuális történeti legitimációs szükségleteit figyelmen kívül hagyó), árnyalt, tárgyyszerű vizsgálódáshoz.

Eötvös József ma is tanulsággal szolgálhat számunkra, hiszen szerinte – szerzőnk szavaival – »a közoktatás az egyéni szabadságra alapozott polgári társadalom és az egyes polgárok valamint a polgárok különféle társulásainak, közösségeinek tudatos politikai tevékenységére épülő alkotmányos államrend megteremtésének alapvető feltétele és eszköze. Ennek megfelelően tűzte ki célul a kisdedóvástól a felsőoktatásig terjedő, egymásra épülő közművelődési rendszer és az iskolarendszer egészét átfogó tanügyigazgatási szervezet liberális elveken nyugvó kiépítését. E nagyszabású művelődéspolitikai program lényegét az egyén és a közösség, a felelősség és a kötelezettség, az autonómia és tolerancia, az önkormányzatiság és a mértéktartó államiság, illetve mindezek dialektikus egysége, valamint az iskola szerepének és feladatainak racionális és demokratikus értelmezése alkotja.«¹⁰

Az anyanyelvükön tanulni kívánó egyének, az iskoláztatásban tradicionálisan komoly szerepet játszó felekezetek, társulások, községek s az állam jogai és kötelezettségei közötti dinamikus egyensúly kialakítására törekvő miniszter a kötelező és egységes elemi iskolát az egyetemes fejlődés korabeli eredményeire és pedagógiai eszményeire (Comenius, Pestalozzi, Diesterweg) alapozta, s úgy tekintett rá, mint »egy arányosan fejleszthető demokratikus iskolarendszer sok irányba nyitott alapintézményére«.¹¹ Ezt mutatta 1869-ben megírt (kilenc évfolyamos) középiskolai törvénytervezete is, amely a maga – a felső népiskolai intézményekkel »átjárható« – négy alsó évfolyamával, hároméves egységes középső szintjével és kétéves, líceum-jellegű, trifurkációs egyetemi előkészítő szakaszával az általánosan képző középiskola előképe volt. Megvalósulása esetén »minden bizonnyal elejét vehette volna az iskolarendszer műveltséganyagában is tükröződő széttagolódásának és a korai iskolaválasztás – úgyszintén társadalmilag determinált – kényszeré-

¹⁰ Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum, Budapest. 26.

¹¹ Uo. 99.

nek.«¹² Ezt követően könyvében Kelemen Elemér részletesen vizsgálta, hogy vajon miben és mennyiben tértek el a későbbiekben az oktatáspolitikai irányítói Eötvös József általa interpretált elképzeléseitől.

Joggal vehetné közbe itt bárki, hogy milyen alapon állítom, hogy ez az elképzelés húsz évvel később is a professzor úr „zsinórmértékéül”, krédójául szolgált, szolgálhatott?

Kelemen Elemér 2015-ben, a *Magyar Tudomány*ban megjelent „Hagyomány és korszerűség? Reflexiók napjaink oktatáspolitikájára” című előadásának szövegében¹³ maga hivatkozik erre, majd 2022. április 2-án a *HVG* online változatában megjelent „A magyar oktatási rendszer haladásellenes, céljai elfogadhatatlanok” címmel megjelent vitacikkében markánsabban megismételte az általa 2015-ben leírtakat.

Terjedelmi okból csak néhány kiragadott megállapítását ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe. „A magyarországi oktatásügyi modernizáció harmadfél százados története ellentmondásos folyamat: korszerűsítési törekvések, megtorpanások és úttévesztések jellemzik. [...] Az elmúlt évtized hazai oktatásügyi változásaira visszatekintve, előjáróban azt állapíthatjuk meg, hogy vezérlő elvei, oktatáspolitikai szándékai egy rendies társadalom anakronisztikus, a modern társadalomfejlődésnek ellentmondó víziójából bonthatók ki. [...] Az így átalakított oktatási rendszer ugyanakkor a tehetséggondozás leszűkülő csatornáit, a korai szelekciót jelentő, »minőségelven« szervezett hat- és nyolcosztályos gimnáziumok révén kiépíti, illetve megerősíti az iskolai – és társadalmi – továbbhaladás »királyi útját« a politikai hatalomhoz lojális köztisztviselői-értelmiségi réteg utánpótlásának megszervezése, »kinevelése« érdekében. Ebben a folyamatban kitüntetett szerepet kapnak az állam iránt elkötelezett egyházak államilag extrém módon támogatott középiskolái, ahonnan – az elitgimnáziumokhoz hasonlóan – egyenes út vezet a »márkás«, külföldi egyetemekre. [...] [A] 2011-es köznevelési törvény nyomán jórészt felszámolásra került önkormányzatiság a modern, polgári társadalomszervezés klasszikus modellje, a magyar közoktatási rendszer szervezésének és irányításának Eötvös Józsefhez visszanyúló – kétségtelenül reformra, de nem felszámolásra szoruló – alapértéke. [...] Az oktatásfejlődés, -fejlesztés fő iránya világszerte egy iskolázottabb »műveltségalapú«, demokratikus – nyitott – társadalom megteremtése, ami a gazdasági-társadalmi modernizáció és a versenyképesség egyedüli biztosítója a 21. században. A jelenleg hatályos köznevelési törvény társadalom- és oktatáspolitikai célkitűzései ezzel nyilvánvalóan ellentétesek. Megvalósulásuk a magyar

¹² Uo. 100.

¹³ Kelemen Elemér (2015): Hagyomány és korszerűség? Reflexiók napjaink oktatáspolitikájára. *Magyar Tudomány*, 7. sz. 787–789.

oktatásügy múltba forduló, haladásellenes ellenreformját jelentik” – olvashatjuk a cikkben.¹⁴

Kelemen Elemér zsinórmértékével, érvelésével, megállapításaival egyetérteni és vitatkozni lehet. (Életében mindig készen állt az érvelő, tényeken és forrásokon alapuló vitákra.) Márpedig ez a tudományos oktatáspolitikai állítások immanens sajátossága. Utolsó nyilvános megnyilatkozásaival 2022-ben is az eötvösi hagyományra hívta fel e figyelmet, s az annak általa történt interpretációja, továbbfejlesztése révén megmért, minősített hazai oktatáspolitikával és törvénykezéssel szembeni bírálatával szólít meg bennünket: eleven öröksége így is velünk marad.

---

¹⁴ Kelemen Elemér (2022): A magyar oktatási rendszer haladásellenes, céljai elfogadhatatlanok. *HVG online*, ápr. 2. https://ia800606.us.archive.org/0/items/Kelemen80/hvg360_Kelemen%20Elemer_%20A_magyar_oktatasi_rendszer_haladasellenes.pdf (letöltés dátuma: 2022. 11. 06.)